

Reform egy országban?*

„Noha 1990–91-ben a KGST szétesett, a KGST-kísérlet változatlanul figyelmet érdemel két fő okból: [egyrészt] 1984-ben [a szervezet] tagországai a világ ipari termelésének nagyjából a harmadát adták 455 millió lakosukkal (ebből 385 millióan az európai tagországaiban), akik [a világ] népességének 10%-át tették ki; másfelől mint Európa legfőbb nem kapitalista integrációs kísérlete, a KGST számottevő adalékkal szolgálhat a nemzetközi integráció kapitalista és nem kapitalista megközelítéseinek kölcsönös előnyeiről és hátrányairól” – írta 1996-ban Robert Bideleux egy európai integrációval foglalkozó gyűjteményes kötetben.¹ Hűsz esztendő elteltével sem igen írhatunk mást, mint hogy fontos lenne érdemben és részleteiben foglalkozni a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) történetével – akár a politika-, vagy a gazdaság-, esetleg az integrációtörténet szempontjából, hogy a jogi, a közgazdasági és a politikatudományi aspektusokról ne is beszéljünk. Miért tapasztalható mégis érdektelenség a szocialista integráció körül? Hiszen az negyvenkét éven át meghatározta Európa keleti felének, sőt – területileg – a glóbusz több mint egyhatodának gazdasági életét és fejlődését. Úgy tűnik, időnként vannak fel-

* FEITL István: *Talányos játszmák. Magyarország a KGST erőterében 1949–1974.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2016. 392 p.

¹ Robert BIDELEUX: The COMECON experiment. In: Robert BIDELEUX–Richard TAYLOR (eds.): *European integration and disintegration: East and West.* Routledge, London–New York, 1996. 174.

buzdulások, kezdeményezések, mint például a Lipcsei Egyetem által 2012. novemberben szervezett *Economic entanglements in East-Central Europe and the COMECON's position in the global economy (1949–1991)* című konferencia, ahol az egykori tagországok és más nemzetek kutatói elmondják (elismélik), hogy mennyi feltáratlan terület van még a szervezet történetében. Aztán e fellángolások rendre elhamvadnak a levéltárak bürokráciáján, amely joggal hivatkozik a diplomácia azon alapelveire, miszerint azt a dokumentumot, amelyet egykor tagországok összessége minősített titkossá, azt – elvileg – egyetlen állam sem minősítheti vissza egyoldalúan. Ezzel el is érkezünk a KGST-kutatás sokat hivatkozott nullpontjához: az egykori KGST-palota hiába őrzi sok folyókilométernyi iratanyagát a szervezetnek, Oroszország nem hajlandó egyedül rendezni azt, és hozzáférést biztosítani, hanem hozzájárulást várna ehhez az egykori tagországoztól. A források hiányára ugyanakkor azért is csalóka hivatkozni, mert valójában az egyes nemzeti (tagországi) levéltárak anyagaiból is nagyszerűen rekonstruálni lehet a KGST történetének számos szegmensét, elég legyen csak a finn Suvi Kansikas könyvére utalni, aki alapvetően a keletnémet iratokra támaszkodva dolgozta fel a KGST 1960–70-es évekbeli belső vitáit az Európai Gazdasági Közösséggel (EGK) kiépitendő kapcsolatokról.²

Feitl István tavaly napvilágot látott könyve, a *Talányos játésmák* is az utóbbi sodorba illeszkedik: hazai levéltári anyagok alapján, Magyarország szemszögéből vizsgálja a keleti integrációt annak megalakulásától az 1970-es évek közepéig. Munkája azért is érdemel különös figyelmet, mert nemzetközi viszonylatban is méltatlanul keveset foglalkoznak a szovjet blokk gazdasági együttműködésével.³ Feitl István monográfiája, amelyből

² Suvi KANSIKAS: *Socialist Countries Face the European Community: Soviet-bloc Controversies over East-West Trade*. Peter Lang, Bruxelles, 2014.

³ Az egyik legfrissebb kiadvány is a KGST és a fejlődő országok kapcsolatait vizsgálja, nem kifejezetten a szervezet történetét. Lásd Marcel FIDELAK: *Der Rat für gegenseitige Wirtschaftshilfe und die Dritte Welt*. GRIN Verlag, München, 2015.

a korábbi években már kaphattunk némi ízelítőt,⁴ egy politikatörténeti olvasatát adja az integrációnak: a KGST-t létrehozó, működtetni próbáló, megreformálni kísérletező párt- és államközi vitákat mutatja be részletesen. Noha sokat olvashatunk a kötetben a kokszellátásról, a marónátron-szállításokról, vagy éppen a kőolajákról, Feitl szikáran megmarad a *politikai viták* elemzésénél, amivel ugyancsak úttörő jellegű ilyen terjedelemben és mélységben. Számos kérdést vet fel bevezetőjében, amelyek valóban túlmutatnak analízisének keretein, de azokra előbb vagy utóbb válaszolnia kell a hazai és/vagy a nemzetközi történészszakmának: Mi volt a KGST és a szocialista rendszerek helye a második világháború után radikálisan átalakuló világgazdaságban? Volt-e a KGST-nek (pozitív) hatása a szovjet blokkon kívül? A szervezet megoldásokat kínált-e a modernizációs kihívásokra? A Szovjetunió homogenizálta vagy nivellálta a közép-kelet-európai térséget? E kérdésekhez kapcsolódóan számos adalékkal szolgál a könyv, végleges választ nem is várhatunk tőle.

A kötet alapkérdése, amely lényegében egy desztalinizációkutatásból nőtt ki, az említettekén túl a következő: A gazdaságpolitikák sztálintalanítása miként jelent meg 1953 után a szocialista táboron belüli nemzetközi gazdasági kapcsolatokban? Továbbá: A KGST átalakításának kísérletei hogyan kapcsolódtak össze az 1960-as évek mechanizmusreformjaival és a desztalinizációval? Talán érdemes lett volna két történeti diskurzus fogalmi-vizsgálati kereteit bevonni az elemzésbe, már csak azért is, mert ezek – ha látenszen is, de – megjelennek Feitl könyvében. Az egyik a centrum–periféria vita: Feitl átvenni, alkalmazni látszik a wallersteini világrendszer-elmélet fogalom-

⁴ FEITL István: Reform KGST szinten. Magyar tervezet a KGST átfogó, piaci reformjára 1966-ból. *ArchívNet*, 2012/2. Forrás: http://www.archivnet.hu/gazdasag/reform_kgst_szinten.html (Letöltve: 2017. 05. 6.); Válság a KGST-ben, 1956–1958. *ArchívNet*, 2012/3. Forrás: http://www.archivnet.hu/gazdasag/valsag_a_kgstben.html (Letöltve: 2017. 05. 6.); Magyar elképzelések a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának megreformálására (1967–1975). *Századok*, 2013/6. 1377–1421.

készletét,⁵ amikor felveti, hogy vajon „milyen szerepet játszott a KGST a félperiférikus állapotban való megragadásban?” (21.). Amire a kötet végén aztán úgy válaszol, hogy „a KGST nem vált olyan szervezetté, amely megakadályozta volna a közép-kelet-európai tagállamok leszakadását a centrumtól” (364.), sőt, az 1970-es évek végére a Német Szövetségi Köztársaság kvázi perifériájává váltak (366.). A másik témakörhöz a Szovjetunió „mint birodalmi központ” (23.) viselkedésének, magatartásának vizsgálata révén lehetett volna kapcsolódni. Mint Feitl írja, Moszkva többször, ismétlődően javasolta, megkísérelte a nemzetközi (pontosabban: nemzetek feletti) tervezés bevezetését, megvalósítását a KGST-ben (uo.). A szerző azonban itt sem kívánt bekapcsolódni a nemzetközi diskurzus folyamába: elemezni, hogy a Szovjetunió milyen módon irányította szövetségi rendszerét – valamifajta birodalmi modell szerint, vagy hegemón hatalomként; és változott-e a blokk (a Varsói Szerződés és a KGST) irányítási modellje az évtizedek során?⁶ Feitl István fókuszpontja ehelyett a KGST piacositását célzó *reform*, a magyar reformjavaslat és annak sorsa volt – ennek eszmetörténeti, diplomácia- és politikatörténeti dimenzióit kívánta megjeleníteni könyvében.

A vizsgált korszakot (1949–1975) két, egymást némileg átfedő szakaszra bontotta a szerző: a sztalinizáció, majd desztalinizáció (1949–1968), illetve a reformkísérlet periódusára (1966–1974). Mivel a KGST korai története körül még ma is sok bizonytalanság és téves információ kering, Feitl sem kerülhette meg, hogy az alapítástól vegye sorra a legfontosabb tényeket. Így például kiderül: a legújabb kutatások szerint nem is Moszkva, hanem

⁵ Ennek egy friss interpretációját és alkalmazását lásd ÉBER Márk ÁRON-GAGYI Ágnes–GERŐCS Tamás–JÉLINEK Csaba–PINKASZ András: 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 2014/21. 10–63.

⁶ Azt azért szükséges megjegyezni, hogy a hegemonia-diskurzus főként az Amerikai Egyesült Államok és európai szövetségeseinek kapcsolatrendszeréről szól. Lásd ennek egy friss összefoglalását például: ALESSANDRA BITUMI: Rethinking the Historiography of Transatlantic Relations in the Cold War Years: the US, Europe and the Process of European Integration. In: MAURIZIO VAUDAGNA (ed.): *Modern European-American Relations in the Transatlantic Space*. Otto, Torino, 2015. 71–95.

Bukarest kezdeményezte a szervezet megalakítását 1948–1949 fordulóján. A kezdeti viták, első határozatok felelevenítése azért is fontos, mert rámutat: hiába szerepelt 1949 januárjától a tervek között az országok közötti specializáció (munkamegosztás) megvalósításának és a multilaterális klíring bevezetésének elképzelése, valamint a devizakérdések (árfolyamok, elszámoló valuta) rendezésének igénye, a KGST sokadik nekirugaszkodásra, évtizedek múltán is csak részlegesen talált megoldást e kihívásokra. A kezdeti években a KGST-n belüli kereskedelem bővítése egyidejűleg a külső kapcsolatok gyors felszámolását is jelentette. A létrehozott KGST Iroda ambiciózusan és nagy elánal látott neki a különféle nemzetközi egyeztetéseknek, de még egy év sem kellett hozzá, hogy egyértelművé váljon: a tagállamok széttartó érdekeit az Iroda nem tudja egy irányba terelni. Az Iroda szovjet stábjá végül más megoldást választott 1950 közepén: csökkenteni kívánta a tagországok kapitalista világtól való függését, illetve a külkereskedelmet szigorúan össze kívánta hangolni. Növekvő autarkia mellett kezdettől kiütköztek a túlbürokratizált nemzetközi kereskedelem hátulütői – legfőképpen a szállítások permanens csúszása és kiszámíthatatlanná válása, a merev árrendszer és a kapcsolatok kétoldalúvá redukálódása.

A KGST desztalinizációja 1953 nyarán kezdődött meg az addig végzett munka újraértékelésével, majd az év végi szovjet javaslat az autarkia csökkentésében és a tervegyeztetésben jelölte meg a kiutat. Maga a Szovjetunió jelentette be elsőként, hogy növeli a Nyugattal való kereskedelmét, majd 1954. júniusban a KGST Tanács is határozatot hozott, hogy bővíteni szükséges a fejlődő országokkal folytatott árucserét. Az ötéves tervek (1956–1960) egyeztetése 1955 tavaszán kezdődött meg, majd 1956 nyarán születtek az első munkamegosztási egyezségek – ám ezek az előbb említett elképzelések helyett ismételen a KGST-szintű önellátás törekvését erősítették. Az 1956. októberi forradalom leverése után a Kádár-kormány kénytelen volt felmondani a korábbi megállapodásokat, sőt, nagymértékű segítséget kért a partnerországoktól. A nyersanyagszállítások egyébként is akadoztak az egész blokkban, a nagy nehezen kialakult

szakosítási megállapodások pedig a tényleges áruforgalomnak csak a töredékét érintették. E helyzetben a lengyel kormány lépett elsőként: 1957 áprilisában alapvető változtatásokat igénylő javaslatot juttatott el a tagállamoknak – szűkítsék a tervegyeztetést az energetikára és a szállításra, az egyeztetéseket a képviselő-helyettesek értekezletének adják át (a KGST Iroda helyett), ne legyenek kötelező termelési és export-import határozatok. Az 1957. júniusi KGST-ülésszak ugyan elutasította a lengyel kezdeményezések jelentős részét, de a *sokoldalú vita* ezzel elindult. Az 1958. májusi pártvezetői csúcstalálkozót követően még az is felmerült, hogy – lényegében az EGK mintájára – közös vámokat és gazdasági intézkedéseket vezessenek be a KGST tagállamok; ezt azonban nem támogatta az 1958. júniusi bukaresti ülésszak. Nyilvánvalóvá vált ugyanakkor, amint arra Feitl rámutat (153.), hogy erős érdekellentétek feszülnek a partnerországok között, és a kisállamok nagyobb önállóságot követelnek maguknak, finomítani szükséges az érdekegyeztetés mechanizmusain.

A következő hat esztendőben a szovjet vezetés egyszerre kívánta radikálisan felgyorsítani a szocialista országok fejlődését (lásd Hruscsov irreális célokat kitűző utolérési programját) és hatékonyan működtetni a KGST-t. Az 1960-as évek elején a viták az utóbbi mikéntje körül robbantak ki és állandósultak: Moszkva a „közös”, azaz szupranacionális tervezés ideájával állt ismételtelen elő, és a tervkoordinációt erőltette, míg az 1962. májusi lengyel javaslat az integrációt erősítette volna országprofilok kialakításával, a többoldalú egyeztetéseknek a beruházásokra való koncentrálásával. A Budapest által is előterjesztett határozott szerkezeti átalakítás helyett azonban a szervezet teljes megbénulásával fenyegető hasadás keletkezett a KGST-ben: az önálló útra lépő román vezetés 1963 tavaszától nemcsak hogy ellenzett minden szorosabb integrációt célzó intézkedést, hanem időnként szabályos obstrukcióval paralizálta a döntéshozatalt. Tágabb perspektívából Bukarest integrációellenessége összehasonlítható ugyanezen évek francia törekvéseivel, amikor Charles de Gaulle elnök a Közös Piacban idézett elő válságot a szorosabb, szupranacionális politikai

integráció heves ellenzésével.⁷ Feitl számtalan levéltári dokumentum, illetve a korabeli párt- és szakmai sajtó segítségével aprólékosan mutatja be, miként formálódott egy – szinte a mai Visegrádi Négyekhez hasonló – reformpárti frakció a KGST-ben Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország részvételével.

A kötet második része az 1960-as évek közepén meginduló nemzeti és nemzetközi reformok összekapcsolódását, kölcsönhatását mutatja be. Egy eddig kevésbé elemzett szempontja az átformálási terveknek, hogy – amint arra Feitl felhívja a figyelmet – a kelet-európai szocialista országok egyszerre szembesültek a KGST elégtelen működésével és az Európai Gazdasági Közösség mind látványosabb egységesülésével, sikereivel. Ezekben az években a gazdasági irányító apparátusok és elitek lényeges változásokon mentek keresztül, mind többen ismerték fel, hogy a Nyugattól és a Közös Piacból való további elzárkózás károkat okoz a KGST-országoknak, a szervezet reformszárnya tehát mind nyitabban szorgalmazta a politikai és gazdasági nyitást. Ennek támogatására a magyar diplomácia szabályos lobbizásba kezdett 1967 elejétől a partnerországokban, de koherens KGST-integrációs programmal ismét Varsó állt elő 1968. áprilisban: fokozatos gazdasági integráció reális valutaárfolyamokkal, hatékony hitelrendszerrel, közös (beruházási) bankkal, rugalmas külkereskedelemmel. Feitl fejezetcíme ugyanakkor nem hagy illúziót a reformjavaslatok sorsáról: „A vereség anatómiája”. Noha 1969 elején még bízhatott a magyar vezetés a sikerben: elképzelései – a távlati fejlesztési célok koordinálása, az ár- és árfolyam-politikák átalakítása, a közös vámpolitika, a sokoldalú projektek elindítása – kedvező fogadtatásra leltek több partnerországban. Aztán a román és a szovjet ellenálláson felmorzsolódtak ezek a törekvések, és mire 1971 júliusában a KGST elfogadta *Az együttműködés további elmélyítését és tökéletesítését, valamint a KGST-tagállamok szocialista integrációjá-*

⁷ Egy, a Varsói Szerződésről szóló friss kötetben a román pártfőtitkár, Nicolae Ceaușescu viselkedését egyenesen keleti De Gaulle-izmusnak nevezték. Lásd „Gaullism in the Warsaw Pact: Ceausescu’s challenge” In: Laurien CRUMP: *The Warsaw Pact Reconsidered: International Relations in Eastern Europe, 1955–1969*. Routledge, London–New York, 2015. 170–211.

nak fejlesztését célzó Komplex Programot, az addigra vajmi keveset őrzött meg az eredeti elképzelésekből. Mindezek láttán Feitl felteszi azt a kérdést is, hogy volt-e egyáltalán valami realitása a KGST átalakításának? Megítélése szerint érdemi eredményt egy *komplex* reformtól vártak a magyar elemzők és gazdaságpolitikusok, de kényszerből – menteni, ami menthető alapon – belementek volna a piaci mechanizmusok még csökevényesebb bevezetésébe is. Végül ebből is alig valósult meg valami. A kudarc nyomán az 1970-es évek második felében inkább már egy „kis-KGST” ötlete tűnt menekülőútnak, Csehszlovákia, Kelet-Németország, Lengyelország és Magyarország együttműködésének szorosabbra fűzése – ez irányban azonban nem történtek konkrét lépések. A KGST krónikus problémáit a gorbacsovi „egyesített piac” programja (amely mögött nem nehéz felismerni az EGK mintáját) sem orvosolta, pontosan azért, mert a legalapvetőbb érdekeltségi mechanizmusokon ez sem kívánt változtatni (például közös konvertibilis valuta bevezetésével). A szocialista rendszerek bukása után a regionális vámunió ugyan megvalósult (1992: Közép-európai Szabadkereskedelmi Megállapodás) a visegrádi országok között, ám tényleges megoldást csak egy másik nagy gazdasági közösséghez való csatlakozás nyújtott.

Feitl István joggal szögezi le bevezetőjében, hogy „a KGST reformjára vonatkozó javaslat a magyar közgazdász társadalom egyik kimagasló teljesítménye volt” (25.). Nos, ma legalább ilyen kimagasló produkcióra lenne szükség ahhoz, hogy a KGST hatékonyságát, modernizációs teljesítményét, a fejlett és a fejlődő világra gyakorolt hatását komplexen elemezhesse a történész- és közgazdászszakma. Feitl politikatörténeti analízise, amely megérdemelné, hogy a nemzetközi tudományosság is megismerje valamely világnyelven, ehhez kitűnő kiindulópontot jelent, rajtunk áll a folytatás.

Germuska Pál